

ВИДАВНИЧА РОБОТА УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ НАУКОВИХ ІСТОРИЧНИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У другій половині ХІХ на початку ХХ ст. на території України, яка входила на той час до складу Російської імперії, виникають краєзнавчі, церковно-археологічні, історичні та історико-філологічні товариства. Серед них окрему групу складають ті, що утворилися при вищих навчальних закладах, – університетах та інститутах. У їх роботі брала участь ВУЗівська професура, що мала можливість підтримувати наукові зв'язки як із вітчизняними, так і з закордонними науковими центрами, проводити просвітницьку роботу, зокрема влаштовуючи курси публічних лекцій та наукових читань, ініціювати створення архівів, музеїв, бібліотек. До таких наукових установ традиційно відносять Історичне товариство Нестора-літописця при університеті Св. Володимира у Києві (далі ІТНЛ), Історико-філологічне товариство при Харківському університеті (далі ХІФТ), Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті (далі ІФТНУ) та Історико-філологічне товариство при інституті князя Безбородька у Ніжині (далі ІФТНІ). Для зручності автор роботи об'єднує їх у єдину назву „наукові історичні товариства” (далі НІТ), не нехтуючи при цьому їх науковими здобутками в галузі мовознавства та літературознавства.

Складовою частиною діяльності НІТ була їхня видавнича робота, зумовлена необхідністю сприяти поширенню історико-філологічних та історико-етнографічних знань серед населення України. Оскільки НІТ функціонували на базі університетів, на них поширювались і юридичні норми університетської політики уряду у видавничій справі. Так, згідно з §2 ст. 1 Указу Сенату від 6 квітня 1865 р., друкована продукція університетських наукових об'єднань звільнялася від попереднього цензурного нагляду, а відповідальність за неї покладалася на відповідні університети¹. Звичайно, що не скористатися цим правом науковці не могли. Питання про випуск відповідного друкованого органу, який міг, з одного боку, інформувати громадськість України про діяльність НІТ, а з іншого – містити на своїх сторінках наукові праці членів товариств, постало одразу ж на початку роботи наукової організації. Можливість видання за власний кошт праць НІТ була обумовлена у статутах і підтверджена міністром народної освіти. У них, зокрема, повідомлялось, що „Товариству надається право друкувати: самостійні праці та дослідження з предметів занять Товариства; читані у Товаристві реферати; переклади”², крім того, примірники „персональних творів, пам'яток і монографій”³.

У вітчизняній історіографії видавнича діяльність окремих НІТ в останній третині ХІХ на початку ХХ ст. була відображена у роботах В. Фрадкіна⁴, М. Колесника⁵, О. Коваленка⁶, В. Назаренка⁷ та багатьох інших. Представлена стаття є спробою поліпшити стан наукової розробки цієї тематики шляхом відображення процесу організації видавничої діяльності НІТ в межах всіх університетських історичних товариств підросійської України. Відповідно до цього, завданнями цієї статті є: розглянути джерела фінансового забезпечення видавничої діяльності НІТ та окреслити роль збірників наукових праць членів НІТ у розвитку української історичної науки.

Протягом останньої третини ХІХ ст. і до 1917 р. українським університетським НІТ вдалося випустити загалом 6 збірників у 113 томах та книгах періодичних видань, у тому числі: 24 книги у 44 томах „Чтений в историческом обществе Нестора-летописца”, 21 том „Сборника Харьковского Историко-филологического общества”, 5 томів „Вестника Харьковского Историко-филологического общества”, 27 томів „Летописи Историко-филологического общества при Новороссийском университете”, 10 томів „Сборника Историко-филологического общества при институте князя Безбородько в Нежине”, 7 томів „Трудов Педагогического отдела Харьковского Историко-филологического общества”. У радянських та сучасних українських енциклопедичних виданнях є неточності стосовно кількості виданих ІФТНУ власних видань. Так, всі вони повідомляють, що це Товариство за

.....
період з 1890 по 1916 рр. видало 25 томів „Летописей”. Нам вдалося знайти інформацію про те, що „під керівництвом Голови Товариства (ІФТНУ – О.М.) проф. С. Г. Вілінського вийшов черговий том „Летописи” (26-й)”⁸ та „у 1916 р. завершений друком 27-й том „Летописи”⁹.

Видавнича діяльність університетських НІТ вимагала значних фінансових засобів. Оскільки єдиним джерелом прибутку товариств були членські внески їх дійсних членів, то, звичайно, тих коштів, які громада могла виділити на друк, не вистачало. Це засвідчує той факт, що перша книга наукового збірника ІТНЛ „Чтений” вийшла друком у 1879 р., а друга лише у 1888 р. Прохання посилити видавничі фонди було головним у зверненнях наукових організацій до міністерства народної освіти в останній третині ХІХ ст. Можна стверджувати, що це міністерство вітало появу таких збірників, оскільки періодично виділяло необхідні суми. У середньому розмір наданої допомоги коливався в межах 200 – 800 крб., залежно від розмірів видавничої діяльності відповідного Товариства. Міністерська допомога відіграла визначальну роль у виданні наукових збірників. На сьогоднішній день вони є бібліографічною рідкістю, оскільки початковий тираж у середньому становив 200 примірників, і викликають інтерес істориків та бібліографів стосовно розміщеної у них інформації.

Окрім державної допомоги, НІТ активно використовували й університетську фінансову допомогу, а також приватні пожертви. Так, у 1892 р. на адресу ХІФТ надійшло 300 крб. для видання „Сборника”¹⁰, а у 1896 – 1897 академічному році – 400 крб.¹¹, ІФТНУ у 1905 р. отримало додаткові кошти (400 крб.) від Новоросійського університету на видання листів академіка П. Білярського¹², у 1907 р. для покриття видатків на видання „Летописей” ІФТНУ надійшло 300 крб. від дійсного члена ІФТНУ В. Орлова¹³, у 1909 р. 100 крб. від його дійсного члена А. Ровнякова та 200 крб. від графа М. Толстого¹⁴. Підтримуючи нові видавничі проекти ХІФТ, історико-філологічний факультет Харківського університету передав йому для видання 7-го тому „Сборника”, який був присвячений вшануванню пам’яті видатного українського філософа Г. Сковороди, 198 крб., а правління університету – 300 крб.”¹⁵. Іноді на потреби видавництва перераховувалася частина прибутку за прочитані публічні лекції Товариством. Так сталося із ІФТНУ, яке асигнувало на друкування першого тому „Летописи” 400 крб., отримані як прибуток від прочитаних публічних лекцій Ф. Успенського, О. Кірпічнікова, О. Базінера та В. Нечаєва¹⁶.

Однак, незважаючи на розміри членських внесків, урядову допомогу та приватні пожертви, НІТ на початку ХХ ст. не вистачало коштів на розгортання належної видавничої діяльності, а події Першої світової війни та економічної кризи в Російській імперії поставили на ній крапку. Про це часто згадується у звітних матеріалах. Наприклад, урядова допомога на видавництво „Літопису” ІФТНУ у 1914 р. становила 500 крб., а собівартість тиражу – близько 1500 крб. при вартості одного примірника 7 крб. 50 коп. Товариство змушене було продавати примірники за заниженою ціною (5 крб.), оскільки собівартість була недоступною для мешканців Одеси¹⁷. У 1915 р. ІФТНУ змушене було звернутися до Міністерства народної освіти із клопотанням про надання йому одноразової допомоги у вигляді 2000 тис. крб. „для оплати рахунків типографії за друк „Летописей”¹⁸. Така ситуація була викликана, з одного боку, обставинами військового часу, що вимагали як від членів університетських НІТ, так і від інших громадян плідної роботи в інших галузях, а з іншого – значним підвищенням цін на папір та подорожчанням послуг друку. Правління НІТ змушені були суттєво обмежити і, зрештою, припинити свою видавничу діяльність, адже нові ціни на послуги друкарень значно перевищували наявні у них кошти.

У ті періоди, коли НІТ не мали відповідних фінансів для здійснення періодичного видавництва, вони розміщували інформацію про свою роботу на сторінках інших історичних та філологічних видань, зокрема „Киевской старины”, „Исторического вестника” або у виданнях інших історичних об’єднань. У цих публікаціях НІТ додатково інформували громадськість України про власну діяльність. Деякі публікації вміщують таблиці з даними про кількість членів та їхню активність, про кількість та характер засідань, тематику виступів. Крім того, члени НІТ мали змогу друкувати окремі звіти про роботу об’єднань у

місцевій пресі. Так, М. Задерацький протягом 1873 – 1880 рр. у газеті „Киевлянин” інформував громадськість Києва про діяльність ІТНЛ. Після його смерті, протягом короткого часу, інформацію про засідання ІТНЛ друкував С. Голубев; у 1881 р. у газеті „Труд” звіти опубліковував М. Дашкевич. Із 1883 р. редактором „Харьковского календаря” став П. Єфименко, який на його сторінках встиг надрукувати п’ять щорічних звітів про діяльність ХІФТ. Окрім того, за допомогою губернської преси НІТ мали змогу безпосередньо спілкуватися з населенням і, при потребі, залучати його до співпраці. Важливим доказом цьому є програми НІТ стосовно залучення місцевих сил до краєзнавчої роботи.

Інформацію про свою діяльність НІТ розміщували одночасно і в наукових збірниках своїх університетів – „Университетских известиях”, „Записках Харьковского университета” та „Известиях Историко-филологического института князя Безбородка”. Відповідно до нормативних документів, матеріал, що публікувався в університетських виданнях, складався з „протоколів засідань Товариства, а в якості додатків до них із статей членів, рекомендованих Товариством для друку”. Ці звіти містили також інформацію про діяльність структурних одиниць товариств бібліотек, музеїв, архівів тощо. Через певний проміжок часу НІТ друкували ще й повні списки членів із розподілом останніх на почесних, дійсних, членів-кореспондентів, а також на місцевих та іногородніх.

Друковану продукцію університетських НІТ умовно можна поділити на кілька видів: 1) наукові збірники „Чтения”, „Сборники”, „Летописи”, „Вестники”, „Труды”; 2) окремі видання статутів та протоколів; 3) окремі видання наукових праць.

У перші роки свого існування товариствам, як було зазначено вище, не вистачало коштів для регулярного випуску видань. Після отримання відповідних державних субсидій, їм удалося налагодити систематичне видання нових томів збірників. Звичайно, що весь науковий матеріал друкувався лише російською мовою, хоча зрідка народні перекази, пісні чи повір’я друкувалися російським алфавітом, але з урахуванням української вимови.

Всі періодичні видання НІТ мали майже однакову структуру, за винятком деяких особливостей. Кожен том складався з двох частин – першої „офіційної” та другої „неофіційної”. Традиційно у першій частині вміщувалися статuti Товариства, протоколи засідань, річні звіти про діяльність та списки його членів, у другій – друкувалися документи та статті з історії, мови, літератури, фольклору, педагогіки тощо. Згодом, друга частина зазнала розширення шляхом поділу на інші розділи. Наприклад, із 1910 р. неофіційна частина „Сборника” ІФТНІ починає ділитися на декілька розділів: „Гоголівський”, „Пам’яті Л. М. Толстого”, „Слов’яно-руський розділ”, „Історичний розділ”, „Класичний розділ”, а з 1912 р. ще і на „Педагогічний розділ”. На базі 4 - ої книги „Чтений” ІТНЛ формується новий розділ „Матеріали”, із 7 - ї – „Бібліографія”, а з 15 - ї – „Нотатки та відомості”.

Аналіз виданих збірників НІТ засвідчив, що більша частина виданого матеріалу була присвячена Україні: її регіонам, місцевій історії, археології та етнографії. Одночасно серед наукових робіт, опублікованих у збірниках, простежується чітка орієнтація на певний регіон: у „Чтениях” ІТНЛ – Київщина, Полтавщина, Поділля, у „Сборниках” ХІФТ – Слобожанщина, у „Летописях” ІФТНУ – Південь України, у „Сборниках” ІФТНІ – публікації фольклорно-історичного характеру з історії Чернігівщини. Цей масив наукового матеріалу стосувався різних аспектів історії України і ґрунтувався або на вивченні архівного матеріалу, або на дослідженні народного життя за його побутом та звичаями. Нам імпонують наукові погляди академіка О. Білецького, який, висвітлюючи видавничу ситуацію в Україні у другій половині ХІХ ст., називав серед видань, у яких можна було друкувати матеріали з фольклору та історії літератури, „Чтения” ІТНЛ та „Сборники” ХІФТ¹⁹. Роботи українських науковців ввійшли до загальної скарбниці українознавства. Разом із студіями українознавчої тематики, на сторінках наукових збірників товариств розміщені і дослідження з російської та всесвітньої історії, класичної філології, археології, педагогіки, логіки, психології.

Наукові видання університетських НІТ мали не лише науково-історичний, але і науково-педагогічний характер. Про це свідчить той факт, що „Труды Педагогического отдела” ХІФТ та „Сборник памяти А. Потебни” були рекомендовані Науковим комітетом

Міністерства народної освіти для бібліотек середніх навчальних закладів. Міністерство освіти рекомендувало педагогічним радам середніх навчальних закладів звернути увагу на „Пособие по устройству литературных и научных чтений” і на „Основы поэтики” ХІФТ з метою „придбання у фундаментальні та учнівські ... бібліотеки, а також у бібліотеки учительських інститутів та семінарій, окрім того, у бібліотеки нижніх училищ”²⁰. Вищезазначений „Посібник” був рекомендований Міністерством освіти як додатковий навчальний довідник для учнів середніх навчальних закладів, учительських інститутів, семінарій та міських училищ.

Підсумовуючи викладений матеріал, підкреслимо, що університетські НІТ проводили послідовну і цілеспрямовану роботу з видавництва наукової літератури. Члени НІТ вважали, що тільки завдяки розвитку української науки, зокрема історичної, та ознайомленню з її досягненнями різних верств українського суспільства можна відродити національну самосвідомість народу, позбавити його почуття меншовартості, навчити його пишатися власною культурою й історією. У цьому напрямі діяльності історичні товариства досягли значних успіхів, опублікувавши багато томів наукових праць. Друкована продукція товариств є головним показником сили й активності їхньої діяльності. Її налагодження пов'язане із фінансовою підтримкою НІТ з боку Міністерства народної освіти, власних університетів та приватних осіб.

Завдяки видавничій роботі НІТ стала можливою поява на сторінках наукових збірників нових архівних матеріалів, які тривалий час залишалися невивченими у різних архівах. Більшу частину опублікованих праць було присвячено історії України: її регіонам, місцевій історії, археології, етнографії. Науковий матеріал ґрунтувався або на вивченні архівного матеріалу, або на дослідженні народного життя, побуту та звичаїв українців. Прагнучи збільшити масштаби наукової і просвітницької роботи, НІТ популяризували свою діяльність шляхом друкування окремих звітних матеріалів і наукових робіт дійсних членів. У складних умовах наступу російського шовінізму на українську мову і культуру діяльність НІТ була досить важливою для всього українського суспільства, оскільки народ ознайомлювали з його власним минулим, самобутньою історією, культурою та літературою, а також з історичним минулим інших народів та держав, чим опосередковано пропагували рідну історію і культуру, і цим самим сприяли розвитку української самосвідомості.

У подальшому варто звернути увагу на публікації в наукових збірниках НІТ наукових робіт та архівних матеріалів з проблем всесвітньої історії, зокрема з історії Візантії, Греції та інших країн.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Устав Историко-филологического Общества при Императорском Новороссийском Университете //Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете (далі - ЛИФОНУ). - О., 1890.-отд. I.-С. 5;
2. Устав Нежинского Историко-Филологического Общества при Историко-Филологическом Институте кн. Безбородько (12.03.1894) //Сборник Нежинского Историко-филологического Общества при Институте кн. Безбородко. - К., 1896. - Т.1, отд. I. - С. 5;
3. Устав Историко-Филологического Общества при Императорском Харьковском Университете //Сборник Харьковского историко-филологического общества (далі - СХИФО). - Х., 1905. - Т.14. - С. 62.;
4. Фрадкин В.З. Харьковское историко-филологическое общество (1877-1919 гг.) //История и историки. Историографический ежегодник. 1979. - М., 1982. - С. 223 - 249.;
5. Колесник М.П. Историчне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні //Український історичний журнал. - 1995. - №5. - С. 28 - 37.;
6. Коваленко О. Б. Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині //Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доповідей. - Чернігів - Ніжин, 1988. - С. 98.;
7. Назаренко В.Ю. Харьковское историко-филологическое общество. Воросы литературоведения. - Х., 1999. - 288 с.;
8. Мочульский В. Н. Отчет о деятельности Историко-Филологического Общества при Императорском Новороссийском университете за 1915 год //Мочульский В. Н. Отчет о состоянии и деятельности имп. Новороссийского университета за 1915 г. - О., 1916. - С. 369 - 370;
9. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). - Ф. 45. - Оп. 19. - Спр. 705. - Арк. 129 зв, 130 зв.;
10. Сумцов Н. Отчет о деятельности Харьковского историко-филологического общества за 1890/91 гг. //СХИФО. - Х., 1891. - Т. 3. - С. III;
11. Отчеты и протоколы заседаний историко-филологического Общества //Труды Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества. - Х., 1899. - вып. 5. - С. I.;
12. Отчет о деятельности Историко-Филологического

.....
Общества при Императорском Новороссийском университете за 1905/6 и 1906/7 акад. год //ЛИФОНУ. – О., 1910. - Т. XVI. - отд. I. - С. 6.; 13. Там само. - С. 9.; 14. Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Новороссийском университете за 1908/9 //ЛИФОНУ. - О., 1910. - Т. 16. – отд. I. - С. 12.; 15. Сумцов М.Ф. Отчет о деятельности Харьковского историко-филологического общества в 1893/94 академ. году //СХИФО. - Х., 1894. - Т. 6. - С. XIV; 16. Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 1889/1890 гг. //ЛИФОНУ. - О., 1890. - Т. 1. – отд. I. - С. 9; 17. Мочульский В.Н. Вказана праця.- С. 370; 18. ДАОО. - Ф.45. - Оп.19. - Спр.705. - Арк.129 зв.; 19. Білецький О. І. Зібрання праць у п'яти томах. Т.2: Українська література XIX – поч. XX ст. – К., 1965. - С. 90.; 20. Центральний державний історичний архів України. - Ф.2017. – Оп.1. - Спр.321. - Арк.1 зв.

І.А.Фареній

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМИН КООПЕРОВАНИХ СЕЛЯН ТА КЕРІВНИКІВ КООПЕРАТИВІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Історії української селянської кооперації присвячено чимало ґрунтовних наукових праць. Предметом їх розгляду став широкий спектр проблем кооперативного руху, передусім соціально-господарського порядку: обсяги торговельно-постачальних і фінансових операцій, напрямки та форми роботи тощо. Помітний також інтерес дослідників до висвітлення ідеологічних засад кооперативної діяльності та адміністративно-правових умов її проведення¹.

Незважаючи на багату історіографію, практично поза увагою дослідників завжди залишались внутрішні проблеми кооперативного життя: характер взаємовідносин між людьми в кооперативах, вплив кооперації на формування навичок самоуправління, розвиток самодіяльності. Згадуючись як існуючий компонент кооперативного життя, вони не піддавалися предметному дослідженню. До певної міри виявом відходу від традиційного висвітлення історії кооперації, суто економічного з окресленням супутних політичних процесів є дисертація О.В.Ботушанського, але вона стосується територіально невеликого регіону поширення кооперативного руху – присвячена сільській кооперації Буковини².

Мета представленої розвідки - з'ясувати один із аспектів окресленої вище проблеми, а саме: розкрити характер розуміння кооперованими селянами діяльності керівників кооперативів.

Самою природою кооперації як самодіяльної організації, зумовлювалась безпосередня взаємозалежність між рядовими учасниками та лідерами, в основі якої лежали принципи колегіальності, самоуправління та виборності керівних органів. Проте, демократичні засади самі по собі не гарантували гармонійності відносин між різними категоріями кооперованого населення, які формувалися під впливом факторів, часто не пов'язаних з кооперативним життям. Набуття досвіду співпраці селян-пайовиків зі своїми керівниками було складним процесом, у якому відігравали роль не лише організаційні аспекти діяльності кооперації, а й соціокультурні, морально-психологічні, очевидно, і ментальні характеристики селянської верстви.

Ставлення до того чи іншого кооперативного діяча, значною мірою, визначалося його місцем у загальній суспільній ієрархії. Так, належність кооператора до панівної верстви зумовлювало й характерне для селян ставлення до нього, а зрештою, і до всього, чим він займався у галузі кооперації. Добре ілюструє бачення простими хліборобами такої категорії кооперативних керівників один із сучасників, який спостерігав у квітні 1911 р. за ходом роботи з'їзду кредитної кооперації Київської губернії. „Бачив, – писав він, – з яким презирством слухали ці члени (селяни – І.Ф.) ... панів-кооператорів”³. При цьому слід зазначити, що під категорію „панів-кооператорів” підпадали у свідомості селян як „оглядне панство в дуже блискучому й не кооперативному вбрані” та „чиновники-кооператори” – представники поміщицького класу та бюрократії⁴, так і сільська інтелігенція. Скованість у думках і діях у присутності таких „панів”, страх і прихована заздрість до їх матеріального становища, намагання не наближатися до них, не кажучи вже про вільне спілкування – явища, які супроводжували селян у процесі кооперативного життя.